

*Müasir alman dilində samit birləşmələri
(eksperimental-fonetik tədqiqat)*

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTÜTU**

SƏDAQƏT CUMAYEVA

**MÜASİR ALMAN DİLİNDE SAMIT BİRLƏŞMƏLƏRİ
(eksperimental-fonetik tədqiqat)**

Bakı – 2023

Sədaqət Cumayeva

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Elmi Şurasının 06 mart 2023-cü il tarixli iclasının qərarı
(protokol №2) və maliyyə dəstəyi ilə
çap olunmuşdur.*

Elmi redaktor: Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli
filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev
filologiya elmləri doktoru, professor
Səadət Məmməd qızı Zeynalova
filologiya elmləri doktoru, professor
Lalə Qədir qızı Qurbanova
filologiya elmləri doktoru, professor
Gülşən İslam qızı Axundova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sədaqət Cumayeva. Müasir alman dilində samit birləşmələri (eksperimental-fonetik tədqiqat). Bakı: „, 2023. –158 s.

Monoqrafiya müasir alman dilində samit birləşmələrinin paradiqmatik və sintaqmatik planda eksperimental-fonetik tədqiqinə həsr olunur. Əsərdə müasir elmi-nəzəri ədəbiyyatda alman dilinin samit birləşmələrinin, indiyə qədər olduğu kimi, yalnız təkhecalı sözlər əsasında deyil, həm də çoxhecalı sözlərdə işlənmə tezliyi, onlarda samitlərin məruz qaldığı dəyişikliklər tədqiq edilir.

Monoqrafiya dilçiliyin fonetika, fonologiya, morfolojiya, leksikologiya sahələri ilə maraqlanan müütəxəssislər, o cümlədən geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

*Müasir alman dilində samit birləşmələri
(eksperimental-fonetik tədqiqat)*

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ 4

I FƏSİL

ALMAN DİLİNDE SÖZÜN FONEM TƏRKİBİ VƏ DİLİN FONOTAKTİK STRUKTURUNDA SAMIT BİRLƏŞMƏLƏRİ

1.1. Dilin fonem sistemi haqqında	8
1.2. Alman dilində fonem sisteminin tədqiqi tarixindən.	12
1.3. Alman dilində samitlərin distribusiyası	32
1.4. Məhdud və qeyri-məhdud distribusiyalı samitlər	47

II FƏSİL

ALMAN DİLİNDE SAMIT BİRLƏŞMƏLƏRİNİN KOMBİNATORİKASI

2.1. Alman dilində sözün fonetik strukturunda samit birləşmələri haqqında	54
2.2. Samit birləşmələrində samit fonemlərin sərhədi məsələsi	59
2.3. Alman dilində samit birləşmələri	63
2.4. Alman dilində samit birləşmələrinin statistik tədqiqi	86

III FƏSİL

ALMAN DİLİ SAMIT BİRLƏŞMƏLƏRİNİN
EKSPERIMENTAL-FONETİK TƏHLİLİ

3.1. Eksperimental materialın seçilməsi və təhlili	98
3.2. İki- və üçüzvlü samit birləşmələrinin təhlili	104

NƏTİCƏ 141

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	145
ƏLAVƏLƏR	156

Sədaqət Cumayeva

ÖN SÖZ

Dilin fonoloji təsviri iki əsas aspektin: fonemlər sisteminin təsvirini və dilin fonotaktik strukturunun təsvirini özündə birləşdirir. Dilin fonem inventarının danışq aktında reallaşması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sintaqmatik fonologiyanın vacib məsələlərindəndir, çünki fonoloji sistemin müəyyənləşdirilməsində, onun bu və ya digər xüsusiyyətlərinin şərhində yalnız paradiqmatik münasibətlərinin araşdırılması yetərli deyildir. Paradiqmatikada vahidlərin qarşılaşması eyni differensial əlamətlər üzrə olduğu halda, sintaqmatikada qarşılıqlı əlaqə oppozisiya diapazonunu variativlik baxımından genişləndirir və buraya differensial əlamətlərlə yanaşı integrall əlamətlər də daxil olur.

İstənilən sözlü ünsiyyət aktı kvazidiskret vahidlərin – dil səslərinin müəyyən səs zəncirinin (kontinuumun) yaranmasını tələb edir. Kommunikasiya aktı üçün məlumatın həmin dil kollektivində funksional vahidlərinin sisteminə uyğun şəkildə kodlaşdırılması zəruri şərtidir. Dil sistemi (paradiqmatika) obyektiv reallıqdır, tədqiqat subyektindən asılı olmayan mövcud dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir formasıdır. Sintaqmatikada fonem birləşmələrini müəyyən edərkən universal və spesifik, yəni konkret dil sisteminin səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Hər bir dildə fonem birləşmələri yalnız xüsusi olaraq həmin dil üçün yararlı olan qayda və qanunlara tabedir və onlar da hər bir dil üçün ayrılıqda araşdırılmalıdır. Hər bir təbii dil hər bir dilin təkrarlanan geniş elementlər məcmusuna və həmin elementlərin mənalı söyləmlərdə birləşdiyi ćevik qaydalar sisteminə malik olmalıdır.

Fonemlərin danışq zəncirində xətti birləşməsi (kombinatorikası) dilin struktur vahidlərinin bölünməzlik (diskretlik) və variativlik kimi mühüm ümumsistem qanunları və xüsusiyyətləri ilə şərtlənən əsas keyfiyyətidir. Sintaqmatikada fonemlərin birləşmə qaydalarının tədqiqi təbii dilin sistem və struktur xüsusiyyətlərinin təsvirində onun fonem inventarının müəyyənləşdirilməsi qədər vacibdir. Dilin fonemlərinin işlənmədə statistik təhlil aparmadan bir dilin fonemlərini statistik cəhətdən təhlil etmədən həmin dilin fonem tərkibi, fonemlər sistemi haqqındaki təhlili tam hesab etmək olmaz.

Müasir alman dilində samit birləşmələri (eksperimental-fonetik tədqiqat)

Dilin fonoloji sisteminin reallaşması və onun şərhində xüsusi önəm kəsb etməsi məsələsi fonemlərin sintaqmatikada birləşməsinin dilin özünə məxsus müəyyən dildaxili qanunlara tabe olduğunu göstərir. Dilin fonoloji sistemində fonemlərin sayı və onların danişqıda xətti ardıcılılıqda bir-bir ilə birləşmə qaydaları arasında mütənasiblik olmadığı halda kombinasiya hər bir dilə xas müəyyən qanuna uyğunluqlara tabedir. Fonemlərin kombinatorikasının tədqiqinin uğurlu aparılmasına dilin fonem inventarı da yardım edir. Fonem inventarı azdırısa, məsələn, diftonq və affrikatların olmadığı dillərdə, onda həmin dildə fonem birləşmələri qaydaları xeyli çox olacaqdır. Fonem invertarı çoxdurusa, onda fonem birləşmələri az olmalıdır. Dildə fonemlərin sayı ilə onların kombinator qaydaları arasında tərs mütənasiblik vardır.

Dilin fonoloji təsvirinin tam və dolğun olması üçün fonem birləşmələrinin öyrənilməsi vacibdir, çünkü sintaqmatikada bir fonemin digər fonemlərlə birləşməyə girib-girməməsi, onların hansı ardıcılıqlarla birləşmələrinin, habelə bir heca yuvasında neçə fonemin daxil ola bilməsinin müəyyənləşdirilməsi tipoloji tədqiqatların ana xəttini təşkil edir. Məlumdur ki, birləşmələrdə samitlər arasındaki qarşılıqlı münasibətlər hecadakı digər elementlərin qarşılıqlı münasibətindən fərqlənir və özünəməxsus qanuna uyğunluqlara malikdir. Buna görə də ayrı-ayrı dilçilərin diqqəti bu birləşmələrin öyrənilməsinə yönəlmüş olur və tədqiqat obyekti kimi samitlərin ayrıca birləşmələri üç mövqedə – başlangıç, son və bəzən də, linqvist məhz təvtoloji birləşmələri tədqiq etməyi qarşısına məqsəd kimi qoymamışsa, onda sözün ortasındaki birləşmələri də öyrənir.

Fonem birləşmələrinin strukturunun təyin edilməsində fone min mövqe və konteksti müəyyənləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Fonemlərin mövqe və kontekst üzrə paylanması əsasında təsnifi onların sintaqmatikada qanuna uyğunluqlarının təyin olunmasına, onların birləşmələrinin mümkün olub-olmaması səbəblərinin aşkarlanması xidmət edir. Birləşmələrin fonoloji modelləri müxtəlif dillərdə ümumi əlamətlərinə görə üst-üstə düşə bilərlər, onlar arasında fərq isə həmin modellərin səs dolumuna görə ola bilər. Fonemlərin və fonem modellərinin nitq zəncirində antroposentrik reallaşmasının öyrənilməsinin mühümlüyü məhz buradan

Sədaqət Cumayeva

qaynaqlanır, desək, yəqin ki, səhv etmərik.

Pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən xarici dillərin öyrənilməsində tələbələrin öyrənilən dildə tipoloji cəhətdən mühüm struktur fərqlərin aşkar etmələri vacibdir, çünki dilöyrənənlər daima onlardan çıxış edir və onları öyrənilən dil ilə tutuşdururlar. Qeyd edək ki, dilöyrənənlər danışqda özünü aydın şəkildə göstərən fonetik hadisələri, sözün ideal fonem tərkibini ana dilinin fonem tərkibii ilə ziddiyət yaratmadıqda uğurla mənimşəyirlər. Fonem sisteminin və fonotaktik xüsusiyyətlərin tutuşdurulması dillərdə oxşar və fərqli cəhətlərin aşkarlanması, ikinci dilin fonoloji sisteminin mənimşənməsindəki perceptiv çətinlikləri müəyyən edilməsinə kömək edir, çünki öyrənilən dildə ana dili üçün səciyyəvi olmayan fonemlər və fonem birləşmələri tələffüz prosesində müəyyən çətinliklər yaradır. Azərbaycan dilində heca və morfem tərkibində üç-, dördüzlü samit birləşmələri olmadığı halda, alman dilində bu cür birləşmələr adı haldır. Məsələn, müasir alman dilindəki /mst/, /rtsf/, /nʃtr/, /kbr/, /nsv/, /rnst/, /rntr/, /ntʃl/, /rnʃt/, /rth/, /nstr/, /pstl/, /rpst/, /rkfr/, /nktl/, /rpst/, /lpst/, /mtsm/, /nst/, /pskr/, /nstl/, /rstl/, /ŋst/, /pstl/, /ntr/, /ntsh/, /çsl/, /mpn/, /stk/, /nsf/, /npl/, /str/, /nst/, /nsk/, /ktr/, /mpk/ samit birləşmələrini azərbaycanlılar tələffüz etməkdə çətinlik çəkirlər.

Məlum olduğu kimi, sintaqmatika dil vahidlərinin xətti zəncirdə (danışqda, mətndə) ardıcılıqla yerləşməsindən yaranan münasibətləri tələb edir. Fonetik paradiqmatikanın sahəsinə fonemlərin əvvəlvənmələri daxildirsə, fonetik sintaqmatikanın sahəsi fonem birləşmələrinin qanuna uyğunluqlarıdır. Sintaqmatikada fonem birləşmələrinin tədqiqi fonoloji sistemin mahiyyətini təşkil edən qanuna uyğunluqları müəyyənləşdirməyə imkan verir və bu, öz növbəsində, tipoloji tədqiqatlar üçün də xüsusi aktuallıq kəsb edir. Problemin dəqiq şəhri dillərin fonotaktik modelləri arasındakı oxşar və fərqli əlamətləri üzə çıxarmağa, sintaqmatikada fonemlərin işlənmə tezliyini aşkar etməyə zəmin yaradır. Səs birləşmələrinə dair tədqiqatların təhlili söz və ya hecada konkret dilin fonoloji sistemində fonotaktikanın maksimum dolğun təsvir edən və nitqdə səs ardıcılıqlarının reallaşma faktlarının maksimal sayını izah etməyə qabil yetərinçə universallıq dərəcəsinə görə fərqlənən nəzəriyyənin olmadığı nəticəyə gəlməyə əsas ve-

Müasir alman dilində samit birləşmələri (eksperimental-fonetik tədqiqat)

rir.

Monoqrafiyada əsas məqsəd danışq zəncirində seqment vahidlərin kompleksinin normativ reallaşmasına dair məsələlərin, həmin seqment vahidlərin birləşmələrinin qanuna uyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsinin alman dilinin azərbaycandilli auditoriyada tədrisi, habelə nəzəri və tətbiqi xarakterli problemlərin həllinin zəruriliyi ilə şərtlənmmişdir. Bundan başqa, sintaqmatikada fonem birləşmələrinin reallaşmasının eksperimental-fonetik tədqiqi və təsviri tədqiqat işinin aktuallığını təsdiq edir.

Danışq zəncirinin üzvlənməsinin fonetik-fonoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi müasir alman dilinin fonetikası və fonologiyasının kifayət qədər tədqiq olunmamış sahəsidir. Bu problemin fonoloji, artikulyator-eşitmə və akustik korrelyasiyaya münasibətdə kompleks yanaşma bucağından işlənib hazırlanması xüsusi maraq kəsb edir.

I FƏSİL

ALMAN DİLİNDE SÖZÜN FONEM TƏRKİBİ VƏ DİLİN FONOTAKTİK STRUKTURUNDA SAMİT BİRLƏŞMƏLƏRİ

1.1. Dilin fonem sistemi haqqında

Məlumdur ki, müasir dilçilikdə dilin təsviri və öyrənilməsinə bütöv, harmonik fəaliyyət göstərən sistem kimi yanaşılır. Bu zaman dilin təşkilində müxtəlif səviyyələrin konstituentlərin, dil vahidlərinin həm sinxron, həm də diaxron aspektlərdə diferensial təsvir üsullarının tapılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Müasir linqvistik tədqiqatların mühüm xüsusiyyətlərindən biri dilin heterogen sistem kimi təsvir edilməsidir. Bu baxımdan sözün fonem strukturunun, daha dəqiqli, fonemlərin kombinator xüsusiyyətlərinin tədqiqinin xüsusi aktuallıq kəsb etməsi tam başa düşüləndir, çünki sintaqmatik təhlilsiz paradiqmatikanın (sistemin) tam təsvirini vermək real görünmüür. Lakin istənilən təbii dilin fonoloji səciyyəsinin əsasında dayanan bu problem linqvistik müstəvidə hələ də özünün yekun həllini tapmamışdır. Düzdür, problem bir sıra dillərin materialları əsasında fragmentar şəkildə tədqiq olunsa da, əksər dillərə münasibətdə bunu söyləmək mümkün deyildir.

Bu mənada müasir alman dili də istisna təşkil etmir. Alman dilində sözün fonem tərkibi müəyyən dərəcədə öyrənilmiş olsa da, onun fonotaktik strukturu, xüsusilə samit (konsonant) birləşmələrində səslərin koartikulyasiyası, bununla bağlı sözün heca və aksent – ritmik quruluşu olduqca az tədqiq olunmuşdur. Fonotaktika fonemlərin distribusiyasını (paylanması) və onların birləşmələrini öyrənir ki, bu da fonemlərin danışq zəncirində birləşmə qanuna uyğunluqlarını aşkar etməyə, habelə konkret dilin fonoloji sistemində abstrakt söz və heca modellərini qurmağa imkan yaradır. Belə heca modelləri və qanunlar yetərincə sabit olsalar da, zaman keçdikcə dillərarası əlaqələrin intensivləşməsi və genişlənməsi bu cür birləşmələrdə ciddi dəyişmələrə səbəb olur. Belə bir çatışmazlıq özünü xüsusilə fonem birləşmələrinin artikulyator mexanizminin öyrənilməsində daha çox göstərir. Yəqin ki, bu mexanizmin kifayət qədər geniş şəkildə öyrənilməməsinin

Müasir alman dilində samit birləşmələri (eksperimental-fonetik tədqiqat)

nəticəsidir ki, ümumi fonetika elmində belə bir bölmə hələ də öz əksini tapmamışdır [51; 70; 73; 75; 79; 82; 88; 165; 176; 180; 181; 184; 186; 198].

Dil faktlarına struktur yanaşmanın banilərindən biri İ.A. Boduen de Kurtene dildə dəyişmələrə olan meyli mütləqləşdirməyə çalışırdı. Dildə sükunətin olmadığı ideyasından çıxış edən müəllifin fikrincə, “*eynən təbiətdə olduğu kimi, dildə də hər şey yaşayır, hərəkət edir, dəyişir. Sükunət, durğunluq bu prosesin yalnız görünən hadisələrdir, yəni bu cüzi dəyişmələr şərtlərində onun dinamikasının xüsusi halıdır. Dilin statikası onun dinamikasının xüsusi formasıdır*” [35, s. 349]. Dildə toplanmış dəyişmələr oturmuş sistem, onun elementləri arasında struktur əlaqələri dağıtır və bu sistemin tənzimlənməsinə yönəlikli kompensasiya mexanizmi hesabına mümkünən çevrilir. Başqa sözlə desək, dəyişmələr gedişində “*ya dildə müəyyən vahid digərinin hesabına böyükür, ya da digər vahidin xeyrinə öz hissəsini itirmiş olur. Dildə bir vahid itirsə, onun əvəzinə digər vahid peyda olur*” [35, s. 349]. Beləliklə, hər bir dil zaman daxilində donmuş törəmə deyil, tarixi baxımdan dəyişən hadisədir ki, onun yeniləşməsi sonrakı təkamül üçün vacib şərtdir.

Dil daxili və xarici amillərin saxlanması və müəyyənləşdirilməsinin nəticəsi kimi tarazlaşmış sistemi təmsil edir. Dilin təsviri bütün fonemlərin müəyyənləşdirildiyi və hansı fonem birləşmələrinin mümkünüyünün qeydə alındığı fonologiyadan başlayır. Məhz strukturalizm rakursundan dil səsləri qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı asılı elementlərin vahid sistemi kimi nəzərdən keçirmək mümkünən çevrilmişdir ki, bu da fonoloji nəzəriyyəyə dolğunluq bəxş etmişdir. Dilin fonem inventarının təyin edilməsi istənilən fonemli dilin səs tərkibinin araşdırılmasında ilkin vəzifədir. Onun həlli isə fonoloji təhlilin iki əməliyyatının aparılmasını tələb edir. Əvvəlcə fonemlərin sintaqmatikada (reallaşmada) eyniləşdirilməsi, başqa sözlə, danışqə axınının fonemlər arasında sərhədlərin təyin edilməsindən ibarət fonoloji seqmentasiya (üzvlənmə) aparılır. Növbəti mərhələdə əvvəlki mərhələdə üzvlənmə nəticəsində alınmış seqmentlərin (allofonların) paradiqmatik eyniləşdirilməsi aparılır. Paradiqmatik eyniləşdirmə zamanı müqayisə olunan seqmentlərin hansının eyni bir fonemin, hansının isə digər fone-

Sədaqət Cumayeva

min reallaşması olması aydınlaşdırılır. Bu əməliyyatın nəticəsin-də konkret dilin fonem inventarı təyin edilir.

Bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, istənilən təbii dilin fonem tərkibini təyin etmək formal-məntiqi problem olmaqdan daha çox, dil daşıyıcısının nitq davranışına əsaslanan və danışanın törətdiyi nitq axınının təhlilinin nəticəsi deyil, linqvistin informantla ünsiyyəti prosesində yerinə yetirilən və ünsiyyət prosesində əldə edilmiş linqvistik informasiyanın fonoloji şərhindən ibarət eksperimental-fonetik araşdırımların nəticəsidir. Lakin tədqiqatçıların tətbiq etdikləri meyarlar nəzəri cəhətdən əsaslan-dırılmışdır, çünki hər bir fonoloji nəzəriyyənin ilkin vəzifəsi bu meyarların işlənib hazırlanmaqdan ibarətdir.

Müasir fonetik ədəbiyyatda sözün fonetik təşkili məsələsin-dən danışarkən, adətən, sözlərin tərkibində ayrı-ayrı fonemlərin, o cümlədən fonem birləşmələrinin distributiv (paylanması) xusu-siyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Sintaqmatik fonologiyada fonemlərin distribusiyasını öyrənərkən əsas diqqət sözlərin başlan-ğıcı (anlaut) və sonluqlarına (auslaut) yetirilir. Göründüyü kimi, bu cür tədqiqatlar söz quruluşunun yalnız bir hissəsini əhatə edir və bu isə sintaqmatikada dil səslərinin fonotaktik modellərin üzə çıxarılması üçün yetərli hesab edilə bilməz. Yuxarıda deyilənlərə əsasən, sözün fonetik təşkilinin (fonemlərin kombinatorikasının) tam mənzərəsini canlandırmıq üçün onu dörd komponent üzrə təhlil etməliyik:

- 1) sözün (leksemin) fonetik quruluşu;
- 2) sözün fonotaktik (fonem birləşmələri) quruluşu;
- 3) sözün heca quruluşu və ya heca modelləri;
- 4) sözün aksent-ritmik təşkili.

Müasir alman dilində samit birləşmələri özünəməxsus səciy-yəvi struktura malikdir və onlar müxtəlif tələffüz xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunurlar. Samitlər, əsasən, sözün tərkibində başlan-ğıcı və sonluqda fonem birləşmələr şəklində reallaşırlar. Söz strukturunda müxtəlif fonetik mövqelərdə reallaşan konsonant (samit) birləşmələrində xətti ardıcılılıqda yanaşı səslərin tələffüz fazaları (yanaşı gələn səslərin ekskursiya və rekursiya fazalarında koartikulyasiyanın izləri ciddi müşahidə edilir. Səsin stasionar hissəsi sabit qalır və yalnız onun sayəsində həmin səsin özgürlü-